

<https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.01.012>

УДК 347.1

Оксана КРИЛОВА, мол. наук. співроб. у сфері правознавства
Товариство з обмеженою відповідальністю «Незалежні фахові експертизи»,
м. Київ, Україна
ID <https://orcid.org/0009-0009-3365-2404>

РОЛЬ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМУ ДОКАЗУВАННЯ ІСТОТНОЇ ЗМІНИ ОБСТАВИН

Ключові слова: істотна зміна обставин, форс-мажорні обставини, механізм доказування наявності істотної зміни обставин, обставини непереборної сили, зміна умов договору, розірвання договору.

У статті ідентифіковано проблеми, що виникають у процесі доказування істотної зміни обставин у контексті правозастосування, та встановлено, що на тепер пріоритетним є формування чітко окресленого, ефективного інституту істотної зміни обставин, адаптацію правових підходів його регулювання відповідно до нових викликів. Ця проблематика прослідковується у практичній реалізації норм ст. 652 Цивільного кодексу України: у більшості судових рішень досить критично оцінюються докази наявності істотної зміни обставин. Тому збалансувати майнові інтереси сторін у випадку виникнення істотної зміни обставин стає досить складним, а норми вказаної вище статті в чинній редакції недостатньо чітко визначають механізми її доказування. Це призводить до виникнення юридичних суперечок і правових невизначеностей. Формування механізму доказування наявності істотної зміни обставин сприятиме прозорості договірних відносин, покращенню договірної дисципліни, зниженню правових ризиків, справедливому врегулюванню спорів, полегшенню судового розгляду. А для забезпечення дотримання принципу свободи договірних відносин важливо законодавчо закріпити обов'язок з визначення такого механізму самими сторонами в договорі.

Вступ. Проблематика відсутності механізму доказування наявності істотної зміни обставин у договірному регулюванні є актуальною і потребує детального дослідження, оскільки ця відсутність значно ускладнює правозастосування і призводить до виникнення ризиків для сторін договору. У сучасних умовах економічної нестабільності та частих змін у зовнішньому середовищі, які можуть впливати на виконання зобов'язань, важливо мати чіткі та зрозумілі правила, що регулюють питання доказування. Невизначеність у цій сфері створює простір для зловживань, нерівності прав сторін і правових спорів, які можуть затягуватись і спричинювати значні часові та фінансові витрати. Вивчення цієї проблеми є необхідним для формування ефективної правової бази, що забезпечить баланс інтересів сторін, підвищить правову визначеність і зменшить ризики,

Цитування: Крилова О. Роль договірної регуляції механізму доказування істотної зміни обставин. *Економіка та право*. 2025. № 1. С. 12—17. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.01.012>

пов'язані з виконанням договірних зобов'язань. Розгляд цього питання є важливим як для теоретичного осмислення правових норм, так і для практичного вдосконалення договірної регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут істотної зміни обставин слугував предметом розгляду в наукових працях багатьох українських учених, серед яких потрібно зазначити Андрееву О., Суху Ю., Романовську Л. Вони привертали увагу до проблематики правової невизначеності «істотної зміни обставин» і недостатнього правового регулювання способів її доказування. Однак питання формування та закріплення механізму доказування наявності істотної зміни обставин у договірному регулюванні, зокрема у призмі напрацьованої на сьогодні практики, потребує подальшого дослідження, чим й обґрунтовано актуальність цієї наукової публікації.

Саме тому **метою статті** є ідентифікація проблем, що виникають у процесі доказування істотної зміни обставин у контексті правозастосування й обґрунтування необхідності законодавчого та договірної закріплення механізму доказування істотної зміни обставин у договірному регулюванні.

Результати дослідження. З часу ухвалення Цивільного кодексу України в редакції від 16.01.2003 до поточної редакції від 03.09.2024 ст. 652 Цивільного кодексу України не зазнавала жодних змін. Характерно, що вказана стаття є інновацією для українського права, яка з'явилася під впливом міжнародного права, зокрема Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (*UNIDROIT*, з *фр. Institut international pour l'unification du droit privé* — Міжнародний інститут з уніфікації приватного права), де було закріплено принцип *hardship* (непередбачуваних труднощів), який дозволяє змінювати умови договору у разі істотної зміни обставин, що сторони не могли передбачити на момент його укладення.

Утім, у науковому середовищі вже довгий час обговорюється дискусійність норм досліджуваної статті. Зауважмо, що правове регулювання питання зміни або розірвання договору до ухвалення Цивільного кодексу України було досить консервативним і зводилось до таких загальних принципів: односторонньої відмови від договору (ст. 162 Цивільного кодексу УРСР), переговорів та узгодження між сторонами, судової

практики, яка, на відміну від сучасного підходу, не допускала зміни зобов'язків через економічні та соціальні труднощі, а суди керувались принципом договору як «закону для сторін».

Беззаперечно, що договори цивільно-правового та господарсько-правового характеру спрямовані передусім на їх належне виконання. А у разі невиконання винна сторона має понести відповідальність. Це важливий, загально-визнаний і на міжнародному рівні, принцип договірних відносин. Проте в реаліях сьогодення, в ситуаціях, коли обставини змінюються настільки, що виконання договору стає значно утрудненим або навіть неможливим, принцип справедливості вимагає перегляду умов договору або навіть його розірвання для уникнення надмірного тягаря для однієї зі сторін. Законодавство багатьох країн передбачає механізми входу з таких ситуацій, відомі як доктрина істотної зміни обставин. В українському законодавстві спосіб захисту цивільних прав та інтересів у вигляді зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин закріплено у згаданій вище ст. 652 Цивільного кодексу України. Це дає сторонам підстави вимагати адаптації договірних умов до нових реалій, що виникли після укладення договору. Тому інститут істотної зміни обставин — запит суб'єктів господарювання в сучасному мінливому середовищі, який, попри дискусійність, потребує подальшого розвитку.

За загальним правилом, установленим ст. 652 Цивільного кодексу України, у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувались під час укладення договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. Якщо сторони не досягли згоди щодо увідповіднення договору обставинам, які істотно змінились, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний, а з підстав, установлених частиною четвертою цієї статті, — змінений за рішенням суду на вимогу заінтересованої сторони за наявності одночасно таких умов:

1) у момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення за всієї турботливості та обачності, які від неї вимагались;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала під час укладення договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Це формулювання в сенсі правового припису є досить зрозумілим, але реалізація закладеної норми є досить проблематичною. Адже договір має певний життєвий цикл — від ініціювання укладання до виконання, і на кожному етапі є одна або більше сторін, які переглядають умови договору. Водночас поза увагою сторін досить часто залишається певний ризик, притаманний кожному етапу циклу, який важко ідентифікувати, а ще важче оцінювати. Найтяжче ж його усувати, що в подальшій фактичній реалізації договірних зобов'язань призводить до істотної зміни обставин, яку сторони не могли передбачити в момент укладення [1].

Сучасна судова практика з розгляду справ щодо істотної зміни обставин хоча є досить різноманітною, проте в ключових моментах особливостей доказування є усталеною. Одночасно з цим вона показує, що суди часто мають труднощі з оцінкою доказів, наданих сторонами. Наприклад, у випадках, коли одна зі сторін намагається довести істотну зміну обставин, суди можуть вимагати значної доказової бази для підтвердження того, що зміни були дійсно непередбачуваними та істотними. Таку позицію суду можна зрозуміти та пояснити як засіб запобігання можливій недобросовісній поведінці з боку сторони договору, що зловживає правом зміни або розірвання договору внаслідок дії істотної зміни обставин.

На проблематику доказування, зокрема, істотної зміни обставин, звертали увагу і судді Верховного Суду у Касаційному господарському суді під час обговорення теми здійснення правосуддя в умовах війни на XII Міжнародному судовому форумі. Вони відмітили зростання кількості справ щодо суттєвих змін обставин. Крім того, укотре наголошено, що хоча істотна зміна обставин (як утруднення, економічну невідповідність виконання зобов'язання) надає сторонам право розірвати чи змінити договір за дотримання умов, передбачених законом, усе-таки, звертаючись по судовий захист, сторона має пропонувати такі зміни до договору, які б становили компроміс для обох сто-

рін в умовах, що змінилися. На жаль, типовою помилкою позивача в таких категоріях справ є ігнорування інтересів іншої сторони [2].

Верховний Суд акцентував на тому, що внесення змін до договору за рішенням суду є винятковою мірою, яка пов'язана з втручанням суду в свободу договору, господарську діяльність сторін, і таке втручання може відбуватися у разі виникнення значного і вочевидь несправедливого дисбалансу між інтересами сторін унаслідок зміни обставин [3].

Крім невизнання судами, у більшості випадків, зміни обставин є істотними, у науковій літературі також вкладені суттєві застереження. Так, науковці зазначають, що можливість зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин може обмежуватись самим договором або суттю зобов'язання. Справа в тому, що істотна зміна обставин є самостійним випадком зміни або розірвання договору, через це ст. 652 ЦК України не може застосовуватись субсидіарно по відношенню до інших статей ЦК України, які передбачають зміну або розірвання окремих видів договорів [4]. Наприклад, О. Андреева пропонує взагалі ст. 629, 652 ЦК України розглядати системно із ст. 3, 13, 607 ЦК України з метою запобігання зловживанням правом зміни або розірвання договору внаслідок дії істотної зміни обставин [5, с. 46].

Водночас запобігти ризику вказаних зловживань видається можливим через включення в договори положень щодо механізму доказування істотної зміни обставин.

У правовій науці термін «механізм» використовують на означення складної, послідовної та впорядкованої дії яких-небудь правових засобів, які визначають необхідне настання юридично значимих наслідків [6, с. 51]. Механізм існує для функціонування і застосування в практичній площині, тому він завжди має практичну спрямованість і предметне призначення [7, с. 89].

Аналіз положень ст. 652 ЦК України свідчить про закладення законодавцем в основу правового регулювання досліджуваних суспільних відносин диспозитивного методу. На це вказують, зокрема, такі формулювання в змісті статті: «за вибором сторін», «визначається за домовленістю», «встановлюється договором», «якщо інше не встановлено договором». Тобто сторони договору шляхом узгодження між собою можуть зміни його умови. Вказане корелює з чинним принципом свободи договору.

Тенденція до розширення функціонального навантаження договору в механізмі правового регулювання договірних відносин дає змогу запевнити, що у теперішньому правовому порядку договір виконує подвійну функцію в механізмі правового регулювання останніх: він виконує роль юридичного факту як імпульс динаміки відносин між його сторонами, а також регулює вказані відносини. Регулятивна функція договору впливає із наміру сторін добровільно його виконати і скерована на моделювання їхніх суб'єктивних прав та обов'язків, які після укладання договору визначають зміст їхньої поведінки у договірному співжитті. Так, ст. 1134 Цивільного кодексу Франції визначає, що «...законно укладені домовленості займають місце закону для тих, хто їх уклав» [8, с. 116].

Слід погодитись з твердженнями науковців, які вказують на цінність договору як регулятивного інструменту, називаючи його «законом для двох», оскільки його положення визначають локальні правила для сторін у процесі виконання договірних зобов'язань.

Отже, ґрунтуючись на принципі свободи договору та використовуючи його як регулятивний інструмент, сторони самостійно можуть завбачливо зафіксувати, керуючись законодавчо визначеними загальними способами, механізм доказування наявності істотної зміни обставин. Наприклад, у міжнародній практиці застосування механізмів адаптації договорів до істотних змін обставин набуло значного поширення, зокрема через такі інструменти, як *hardship*, арбітраж і використання спеціальних застережень у контрактах. Бельгійське прецедентне право дозволяє включення застереження про *hardship*. Однак коли таке застереження не передбачене в договорі, суддя не може змінити зобов'язання контрагентів у разі зміни обставин, що ускладнює (але не унеможлиблює) виконання боржником зобов'язання. Положення під назвою *hardship* щодо можливих майбутніх подій, які можуть вплинути на баланс угоди, включаються до комерційних договорів, складених відповідно до англійського права, щоб уникнути дії загальних правових норм. Натомість ст. 3531 Цивільного кодексу Польщі запроваджує договірну свободу щодо всіх дій сторін, які можуть змінювати відносини між ними, якщо договірні положення не суперечать природі договірних відносин, зако-

нодавству та принципу суспільного співіснування [9]. Загалом, в Європі повноваження суду щодо зміни або розірвання договору у разі істотної зміни обставин не повністю визнані лише в Бельгії, Люксембурзі, Великій Британії [10, с. 68].

Аналіз ч. 2 ст. 652 Цивільного кодексу України вказує на право суду переглянути умови договору або розірвати його у випадку, коли процес переговорів не приніс результатів. Тобто на сторони договору насамперед покладається обов'язок щодо вступу в переговори. І саме механізм доказування наявності істотної зміни обставин, завчасно прописаний в умовах договору, захистить сторони та сприятиме мінімізації договірних ризиків.

Досить інноваційними і слушними є висновки Л.А. Романовської стосовно правомірного визначення в договорі (контракті) умов щодо ризиків істотної зміни обставин, яку сторони не могли передбачити під час укладання договору, та її наслідків в розумінні ст. 652 Цивільного кодексу України. Зокрема, пропонується визначити в договорі умову щодо підстави для обрання рішення сторонами — експертного висновку з оцінки відповідності (незалежної фахової експертизи) [11, с. 133]. Дійсно, договірні норми, які, зокрема, міститиме вимоги до сторін щодо обов'язкового документування змін обставин, які можуть вплинути на виконання договору, закріплення в договорі переліку документів і доказів, які можуть бути прийняті для підтвердження істотної зміни обставин (економічні звіти, статистика, офіційні документи, законодавчі акти, наукові дослідження, експертні висновки), належного повідомлення іншої сторони про виникнення істотної зміни обставин, необхідності досудового врегулювання спору в умовах відсутності законодавчо визначених вимог щодо порядку доказування істотної зміни обставин, яку сторони не могли передбачити під час укладання договору (контракту), може мати регулятивну функцію.

Отже, у контексті забезпечення справедливості, дотримання законності у правовідносинах, мінімізації ризиків, зокрема зловживань правом зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин, роль договірної регулювання механізму доказування істотної зміни обставин є важливою. Оскільки, саме у такий спосіб відбувається реалізація права на захист в умовах, за яких реалізація право-

вих норм стає неможливою або ускладненою. Включення до договору положень щодо вказаного механізму сприяє забезпеченню справедливого і прозорого процесу доказування, захищаючи інтереси обох сторін і зберігаючи стабільність договірних відносин.

Висновки. Отже, законодавець, надаючи право на зміну або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин, виходячи з принципу свободи договору, залишив зовсім без правового регулювання механізм доказування наявності істотної зміни обставин, залишаючи питання його унормування сторонам договору, які здебільшого недостатньо приділяють цьому увагу, здійснюючи добровільне прийняття на себе усіх можливих ризиків у процесі виконання договірних зобов'язань. Тобто процес доказування наявності істотної зміни обставин, яку сторони не могли передбачити під час укладання договору (контракту), є досить складним не тільки для самих сторін, а й для судових інстанцій. Через це законодавче та договірне унормування механізму

доказування істотної зміни обставин у вигляді закріплення вимоги до сторін щодо обов'язкового документування змін обставин, які можуть вплинути на виконання договору, закріплення в договорі переліку документів і доказів, які можуть бути прийняті для підтвердження істотної зміни обставин, належного повідомлення іншої сторони про виникнення істотної зміни обставин, необхідності досудового врегулювання спору стане фундаментальною основою як для контрагентів у ході формування та аргументації своїх правових позицій, так і для суду в процесі винесення обґрунтованого та справедливого рішення. Урахування цих аспектів допоможе не лише підвищити рівень правової визначеності в договірних відносинах, але й сприятиме забезпеченню збалансованого захисту інтересів сторін у випадках істотної зміни обставин, не порушуючи важливого принципу свободи договору. А це стане поштовхом до розвитку єдиної судової практики та підвищення якості судових рішень у цій складній і важливій сфері правозастосування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Yoon Hie Jung. 4 Common Sources of Contract Risk and How to Eliminate Them. *Business 2 Community*. July 22, 2015. URL: <http://www.business2community.com/sales-management/4-common-sources-contract-risk-eliminate-01278811> (дата звернення: 12.11.2024).
2. Здійснення правосуддя в умовах війни: судді ВС обговорили проблемні питання на міжнародному судовому форумі. *Офіційний вебсайт Верховного Суду України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1623912/> (дата звернення: 12.11.2024).
3. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Справа № 420/15264/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967> (дата звернення: 12.11.2024).
4. Суха О. Правила про ускладнення (істотну зміну обставин): порівняльний аналіз положень DCFR, UNIDROIT та цивільного законодавства в судової практики України. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. № 21. С. 82—86.
5. Андреева О. Особливості прояву ризику у договірному праві. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 95. С. 99.
6. Штефан А. Механізм доказування в юридичній конструкції права на судовий захист. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2015. № 2. С. 50—57.
7. Штефан А. Механізм доказування у цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право, міжнародне приватне право» Київ, 2020. 470 с. URL: <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/handle/123456789/2917> (дата звернення: 12.11.2024).
8. Калаур І. Договір у механізмі правового регулювання відносин з передавання майна в користування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 114—118.
9. Hardship provisions & hardship clauses in international business contracts. URL: <http://eurojuris-itl.net/docs/Hardship-clause-2016.pdf> (дата звернення: 12.11.2024).
10. Benedict Fauvarque-Cosson. The French contract law reform in a European context. *Elte Law journal*. 2014. № 1. URL: <https://ojs.elte.hu/eltelj/issue/view/363/136> (дата звернення: 12.11.2024).
11. Романовська Л. Правомочність із надання оцінки відповідності істотній зміні обставин, яку сторони не могли передбачити при укладанні договору (контракту), та її правовим наслідкам. *Право України*. 2024. № 2. С. 125—135.

Надійшла 14.01.2025

REFERENCES

1. Yoon Hie Jung. 4 Common Sources of Contract Risk and How to Eliminate Them. Business 2 Community. July 22, 2015. URL: <http://www.business2community.com/sales-management/4-common-sources-contract-risk-eliminate-01278811>
2. Zdiisnennia pravosuddia v umovakh viiny: suddi VS obhovoryly problemni pytannia na mizhnarodnomu sudovomu forumi. *Ofitsiyni vebсайт Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1623912/> [in Ukrainian].
3. Yedyniy derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. Sprava No. 420/15264/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967> [in Ukrainian].
4. Sukha O. Pravyla pro uskladnennia (istotnu zminu obstavyn): porivnialnyi analiz polozhen DCFR, UNIDROIT ta tsyvilnoho zakonodavstva v sudovoi praktyky Ukrainy. *Chasopys tsyvilistyky*. 2013. Vypusk No. 21. P. 82-86 [in Ukrainian].
5. Andreieva O. Osoblyvosti proiavu ryzyku u dohovirnomu pravi. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka. Yurydychni nauky*. 2013. No. 95. P. 99 [in Ukrainian].
6. Shtefan A. Mekhanizm dokazuvannia v yurydychnii konstruktsii prava na sudovykh zakhyst. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*. 2015. No. 2. P. 50-57 [in Ukrainian].
7. Shtefan A. Mekhanizm dokazuvannia u tsyvilnomu sudochynstvi: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.03 "Tsyvilne pravo i tsyvilnyi protses; simeine pravo, mizhnarodne pryvatne pravo". Kyiv. 2020. P. 470. URL: <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/handle/123456789/2917> [in Ukrainian].
8. Kalaur I. Dohovir u mekhanizmi pravovoho rehuliuвання vidnosyn z peredavannia maina v korystuvannia. *Aktualni problemy pravoznavstva*. 2016. Vyp. 1. P. 114-118 [in Ukrainian].
9. Hardship provisions & hardship clauses in international business contracts. URL: <http://eurojuris-itl.net/docs/Hardship-clause-2016.pdf>
10. Benedict Fauvarque-Cosson. The French contract law reform in a European context. *Elte Law journal*. 2014. No. 1. URL: <https://ojs.elte.hu/eltelj/issue/view/363/136>
11. Romanovska L. Pravomochnist iz nadannia otsinky vidpovidnosti istotnii zmini obstavyn, yaku storony ne mohly peredbachyty pry ukladanni dohovoru (kontraktu), ta yii pravovym naslidkam. *Pravo Ukrainy*. 2024. No. 2. P. 125-135 [in Ukrainian].

Received 14.01.2025

Oksana KRYLOVA,

junior researcher in the field of law at the Limited Liability

Company "Independent Professional Expertises", Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0009-3365-2404>

THE ROLE OF CONTRACTUAL REGULATION OF THE MECHANISM FOR PROVING A MATERIAL CHANGE IN CIRCUMSTANCES

The article identifies the problems that arise in the process of proving a material change of circumstances in the context of law enforcement and establishes that the current priority is to form a clearly defined, effective institution of a material change of circumstances and to adapt legal approaches to its regulation to new challenges. It is stated that the institute of a material change of circumstances is not new to Ukrainian legislation and was formed under the influence of international law, which is better known as, in particular, the principle of "hardship". However, today, it is still quite controversial due to its lack of legal certainty. This problem is evident, in particular in the practical implementation of Article 652 of the Civil Code of Ukraine — the vast majority of court decisions are quite critical to evidence of a significant change in circumstances that the parties could not have foreseen when entering into the agreement (contract). Therefore, it becomes quite burdensome to balance the property interests of the parties in the event of a material change of circumstances, and the provisions of Article 652 of the Civil Code of Ukraine in its current wording do not sufficiently clearly define the mechanisms for proving it, which leads to legal disputes and legal uncertainties. It is shown that the absence of this mechanism has a negative impact, which is manifested in the following aspects: complication of protection of the interests of the parties to the contract, legal uncertainty, reduction of trust in the legal system, delay in the dispute resolution process, abuse of the right to amend or terminate the contract in case of a material change in circumstances. Instead, the establishment of a mechanism to prove the existence of a material change in circumstances that the parties could not have foreseen when entering into the agreement (contract) will contribute to the transparency of contractual relations, improve contractual discipline, reduce legal risks, fairly resolve disputes, and facilitate litigation. And to ensure compliance with the principle of freedom of contractual relations, it is important to legislate the obligation of the parties to determine such a mechanism in the contract.

Keywords: material change of circumstances that the parties could not have foreseen when concluding the agreement (contract), force majeure, mechanism for proving the existence of a material change of circumstances, change of contract terms, termination of the contract.